

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ НОРМ

Досліджується процес формування різних напрямів об'єктивного наукового аналізу проблем теорії держави і права, наведено та проаналізовано плюралізм наукових методологічних підходів щодо всебічного дослідження релігійних норм. Відповідно до засальнотеоретичних положень чітко визначено види та зміст підходів, принципів, методів і прийомів, що використовуються у процесі пізнання релігійних норм як правової категорії.

Ключові слова: методологія дослідження, принципи, методи, прийоми пізнавальної діяльності, концепції праворозуміння.

Исследуется процесс формирования разных направлений объективного научного анализа проблем теории государства и права, проведен анализ многообразия научных методологических подходов по поводу всестороннего исследования религиозных норм. В соответствии с общетеоретическими положениями четко определены виды и содержание подходов, принципов, методов и приемов, которые используются в процессе познания религиозных норм как правовой категории.

Ключевые слова: методология исследования, принципы, методы, приемы познавательной деятельности, концепции правопонимания.

The process of forming of various directions of objective scientific analysis of problems of theory of the state and right is explored in the article; the analysis of variety of scientific methodological approaches is conducted concerning comprehensive research of religious norms. In accordance with general theoretic positions kinds and maintenance of approaches are expressly certain, principles, methods and receptions necessary for the use in the process of cognition of religious norms as legal category.

Key words: research methodology, principles, methods, receptions of cognitive activity, conception right.

Об'єктивність та ґрунтовність теоретичного дослідження релігійних норм зумовлюється з'ясуванням істинних шляхів дослідження: наукових підходів, засобів, принципів і методів. Незначна кількість наукових публікацій, у яких досліджуються окремі елементи релігійної системи, залишає актуальною проблему комплексного дослідження релігійних норм як категорії юридичної науки та одного з елементів правової системи і механізму соціально-правового регулювання. Важливість наукового дослідження релігійних норм зумовлена тим, що ефективність їх функціонування впливає майже на всі сфери суспільного життя, є необхідною умовою ефективності механізму соціально-правового регулювання як одна з її складових, зумовлює зміст релігійно-нормативного регулювання суспільних відносин.

Метою дослідження є отримання об'єктивних знань і оволодіння новою інформацією про релігійні норми. Наукові знання набуваються за умови, якщо вивчення релігійних норм проводиться відповідно до вимог теорії пізнання. Тому головним елементом даної теорії є методологія, яка визначає змістовність та істинність одержаних результатів і висновків наукового дослідження. Вирішення

© МИМА Ірина Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін відокремленого структурного підрозділу Криворізького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»

цього питання знаходиться у межах філософії права і загальної теорії держави та права. Питання поняття методології досить часто порушується в науковій літературі. Зокрема, цьому присвячені праці І. Андреєва, Г. Гиргинова, А. Герлох, О. Гаврилова, Н. Стефанова, С. Яновської, М. Янкова та ін.¹. Результати цих досліджень свідчать про неоднозначні підходи щодо вирішення даного питання і важливість для процесу наукового пізнання. Методологія поєднує у собі низку компонентів: світогляд і фундаментальні теоретичні концепції, загальні філософські закони й категорії, загально- і соціально-наукові методи, основні положення і вимоги теорії пізнання, загальнологічні принципи, методи, способи і прийоми, які в науці використовуються при описанні, аналізі та вивченні різних сторін об'єктивної дійсності, а також при пошуку нових знань². Зокрема, правила та приписи пізнавальної діяльності у сфері дослідження релігійних норм зумовлюються: певними особливостями об'єкта дослідження; завданнями дослідження та умовами, в яких здійснюється науковий пошук³.

Теорія держави і права є юридичною наукою, методологія якої визначає сутність наукових методів і принципів як інструментів набуття дійсного позитивного знання. У контексті її предмета – загальних законів і закономірностей розвитку й функціонування держави і права – специфічним є дослідження методологічних аспектів релігійних норм як правової категорії. Це зумовлене потребою з'ясування закономірностей виникнення та розвитку релігійних норм, їх змісту та сутності; взаємозв'язків з іншими правовими категоріями та перспектив подальшого розвитку релігійних норм.

При розробленні методологічних засад насамперед слід звернути увагу на об'єкт дослідження – релігійні норми, з урахуванням специфіки суспільних відносин, які вони врегульовують. Кожне виявлення релігійних норм, кожна форма їх об'єктивної вимагає для свого дослідження специфічних підходів, методів, способів⁴.

На думку П. Рабіновича, в юриспруденції передбачається залучення трьох загальнометодологічних постулатів. Це, зокрема, об'єктивна зумовленість обраних методів дослідження його предметом; необхідність встановлення єдиної істини, що перевіряється об'єктивним критерієм; евристичні можливості використуваних підходів і методів⁵.

Тривалий час у теорії права існували методологічні підходи дослідження праворозуміння, які ґрунтувалися на виключно однобічному аналізі змісту правових категорій. Тому дослідження релігійних норм як правових категорій залишались поза увагою вчених. Вдосконалення вітчизняної правової доктрини зумовить зміну сучасного праворозуміння як сукупності принципів, на яких базуються структурні елементи правової системи, в тому числі й релігійних норм, що сприятиме розробленню нової сучасної універсальної концепції розвитку вітчизняної юридичної науки, підґрунтям якої стануть ідеї та принципи релігійних норм (канонів, догм)⁶. Це можливо шляхом об'єднання різних уявлень про право, що виражені у традиційних підходах теорій: природного права, нормативізму (позитивізму⁷, юридично-догматичного позитивізму⁸), лібертарно-юридичній, ліберальній, соціологічній, морально-релігійній, інтегративній, комунікативній, реалістичного позитивізму та засновані на релігійних принципах та ідеях, тобто містять у своїй основі релігійні витoki праворозуміння. Існує динамічний зв'язок релігії та права у процесі переходу до нового праворозуміння і розробки сучасної правової парадигми у вітчизняній юриспруденції⁹, адже справедливо зауважено,

що у праві зберігаються не тільки традиції, але й віра у всевишнього, який освячує шлях праву в соціальному світі, й кожного разу, коли суспільство перебуває у кризі, воно інстинктивно звертає увагу до джерел і відшукує там «знамення»¹⁰. При цьому інтегрована юриспруденція може бути одним із способів подолання кризи у сучасному праворозумінні¹¹. Використання специфіки релігійних концепцій походження держави та права, державотворення та правотворення у розробці інтегративної юриспруденції забезпечить теорії права соціальне спрямування і дозволить подолати обмежене західною правовою традицією, існуюче нині праворозуміння¹²; визначить можливість утвердження нового праворозуміння на основі прагматичного підходу, практичною доцільністю, в якому має враховуватись уся система соціальних факторів, що визначає право, у тому числі релігійні норми¹³. Інтегративний підхід до праворозуміння передбачає той факт, що саме право є цілісним і багатоаспектним явищем і не може досліджуватися на основі одного методу. Але бажання поєднати традиційні методи із «західними ліберальними цінностями» (наприклад, з природними правами людини) не може привести до формулювання цілісної методологічної концепції з огляду на принципову методологічну несумісність цих різнорідних начал.

У цьому контексті постає потреба в дослідженні теоретичних проблем юридичної науки концептуального характеру, що вимагає нового методологічного обґрунтування. До кола зазначених належать такі проблеми, які мають вивести на новий рівень теоретичних узагальнень і розкриття цінностей релігійних норм для праворозуміння та правотворення. Постійний пошук нових дослідницьких прийомів і методів сприяє зростанню наукових знань про релігійні норми, поглибленню уявлень про їх властивості, забезпечує закономірності їхнього розвитку. Водночас нові методологічні підходи у дослідженні релігійних норм дадуть позитивний результат лише тоді, коли вони будуть застосовуватися на національному ґрунті з урахуванням соціально-культурних традицій життєдіяльності, правової спадщини та ментальності народу України, який має власну багатовікову історію.

Використовуючи нові методологічні підходи, слід виходити з принципу додатковості, а не зміни одного уявлення іншим, тобто підходи та методи повинні доповнювати один одного для цілісного відбиття правової реальності й вироблення продуктивних знань про неї¹⁴. Відбувається пошук нової методології, яка буде враховувати діалектику та динамізм соціального процесу як такого, що змінюється під впливом різних чинників. Використання діалектичного методу веде від менш глибокого до більш широкого і глибокого знання реалій, до швидкого накопичення теоретично й практично значущої інформації про соціальні процеси. За допомогою діалектичного методу увага акцентується не тільки на виявленні особливостей і визначенні поняття релігійних норм, а і на зв'язку релігійних норм з іншими соціально-правовими явищами, інститутами, процесами. Важливим постулатом діалектичного методу пізнання є наголос на конкретності істини як єдності різноманітностей¹⁵. Зокрема, такі парні категорії діалектики, як форма і зміст, загальне і особливе, абстрактне і конкретне, кількість і якість дають змогу всебічно дослідити релігійні норми і зробити обґрунтовані висновки. Отже, окремого дослідження потребує співвідношення змісту й форми релігійного права, змісту й форми релігійних норм. Відповідно, складовою змісту релігійного права є релігійні норми, а формою релігійних норм – джерела релігійного права. Водночас одні й ті самі форми (наприклад релігійно-нормативні акти) мають різний зміст, а форма іноді не відповідає змісту.

Проблему діалектичної природи релігійних норм, зокрема співвідношення їх змістовних і формальних характеристик, можна вважати методологічною проблемою теоретичного правознавства. Підвищена формалізованість абсолютно невід'ємна від релігійних норм, а логічно завершена формалізація це той необхідний інструмент і той позитив релігійних норм, які легко перетворюються на негатив і на ненормативний засіб у тих випадках, коли форма позбавляється відповідного змісту. Зміст – це явище, розглянуте в контексті сенсу буття релігійних норм, того, для чого вони існують у світі, їх функціональне призначення. Категорія змісту близька до категорії сутності, яка пояснює явище релігійних норм як щось самодостатнє, абсолютне. Сутність (зміст) релігійних норм полягає в забезпеченні рівної для всіх суб'єктів суспільних відносин можливості діяти у межах своїх релігійних інтересів (суб'єктивних релігійних прав), у підтримці засад справедливості¹⁶. Форма релігійних норм – це спосіб зовнішнього існування релігійних норм, їх вираження, побудови, структурної організації; це те, як релігійні норми сприймаються ззовні; релігійні інститути, засоби та способи релігійної діяльності, що дають змогу з необхідною ефективністю позначати, реалізовувати та захищати суб'єктивні релігійні права й відповідні їм релігійні інтереси. Як суперечливі характеристики одного і того самого явища форма і зміст утворюють певну єдність. Зміст релігійних норм не може бути реалізований поза конкретною їх формою. Форма релігійних норм є найбільш дієвою, коли її наповнює відповідний зміст релігійних норм.

Зміни, що відбуваються в методології юридичної науки, стосуються насамперед істотного розширення застосування так званого персонального (антропологічного) підходу та актуалізації використання практичного підходу, тобто інтерпретації і оцінки державно-юридичних явищ як інструментів, важелів, засобів задоволення потреб людини, соціальних спільнот, суспільства в цілому¹⁷. При антропологічному підході людина стає центральним об'єктом загальнотеоретичного правознавства, а її природно-правові властивості та закономірності державно-юридичного забезпечення перетворюються на найважливішу складову предмета цієї науки. Відповідно до того, що однією з функцій релігійних норм є забезпечення безконфліктної релігійної життєдіяльності суб'єктів суспільних відносин, врегулювання релігійних відносин між віруючими та їх релігійними об'єднаннями, захист релігійних інтересів та прав віруючих, відбувається пряме закріплення та забезпечення релігійних прав і свобод людини та гідних умов її життя у нормативно-правових актах. Тому антропологічний підхід можна вважати методологічною основою для проведення наукових досліджень релігійних норм і розроблення сучасної вітчизняної правової доктрини, шляхом позбавлення науки від крайнощів догматизму і однобічності.

Використання феноменологічного підходу в дослідженні релігійних норм дає можливість уявити релігійні норми у вигляді певного правового феномена, який у поєднанні з релігійними принципами та цінностями, правовою спадщиною, принципами гуманізму зумовлює децентралізацію права, наближення природного і позитивного права, сприяє відкритості правових систем¹⁸.

Герменевтичний підхід до вивчення релігійних норм дає можливість уявити їх у вигляді взаємодії суб'єктів релігійних відносин з приводу розробки та прийняття релігійних норм, що зводиться до розумово-речової діяльності. Така суспільна взаємодія має структуру, яка, по суті, є структурою суспільних відносин, що, в свою чергу, мають вигляд суспільно-інформаційних процесів. Вся релігійна нор-

мотворча діяльність і її результати постають у вигляді структурної інформаційно-речової взаємодії.

Важливим є ціннісний підхід, що являє собою своєрідний спосіб пізнання релігійних норм. Він тісно пов'язаний із науково-пізнавальним підходом, який має на меті визначення закономірностей функціонування релігійних норм. Тому ціннісний підхід існує об'єктивно та засновується на необхідності отримання двох типів інформації про релігійні норми: наукової та ціннісної¹⁹. Досягнення об'єктивної істини потребує взаємозв'язку та взаємодоповнення наукового й ціннісного підходів; врахування, поряд із національними, загальнолюдських цінностей. Важливим є також встановлення вірогідності та повноти інформації про релігійні норми, яка міститься у відповідних джерелах, що може бути досягнуто лише шляхом вивчення та врахування не окремих прикладів і фактів, а всього комплексу доступних матеріалів²⁰.

Актуальним щодо дослідження релігійних норм є цивілізаційний підхід, який дає змогу визначити релігійні норми та особливості їх функціонування в країнах, що належать до різних правових сімей, у різні періоди розвитку світових цивілізацій, що значно збагачує дослідження, виводить його на більш високий рівень узагальнення²¹.

Методологія дослідження релігійних норм має здійснюватися за допомогою фундаментальних принципів – вихідних ідей, положень, що характеризуються універсальністю, загальною значимістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки тощо²². Важливим принципом дослідження релігійних норм є принцип обґрунтованості, застосування якого дає змогу аргументувати будь-яке твердження. Тому дослідження і висновки щодо релігійних норм повинні ґрунтуватися на певному фактичному матеріалі, який є об'єктивним. Об'єктивність у вивченні релігійних норм передбачає взаємозв'язок із розвитком системи державно-правових явищ, поєднання наукового й ціннісного підходів.

Із принципом об'єктивності нерозривно пов'язаний принцип історизму, що має важливе значення для еволюційних змін в історичному розвитку правових систем. Зміст релігійних норм можна зрозуміти тільки за умови розгляду їх у генезисі та розвитку, у конкретних історичних умовах та взаємозв'язках. Лише в такому разі релігійні норми як історико-правові явища виступають у систематизованому вигляді, у всій повноті²³. У теоретичному дослідженні релігійних норм використання принципу історизму дозволяє: з'ясувати причини виникнення та розвитку, які зумовили сутність і зміст, шляхи реалізації релігійних норм, їх вплив на суспільні відносини, а також є основою наукового пізнання їх змісту та видів; простежити зміни щодо використання релігійних норм у механізмі соціально-правового регулювання суспільних відносин; з'ясувати вплив релігійних норм на розвиток держави і права загалом.

Щодо логічного дослідження релігійних норм, то за допомогою цього принципу розкриваються загальні принципи розвитку релігійних норм. Логічне визначає принципи підходу до історичного, оскільки дозволяє встановити час виникнення релігійних норм, відмежувати їх від інших соціальних норм тощо. Логічний підхід дозволяє за допомогою законів формальної логіки з'ясувати особливості структури та дії окремих релігійних норм; виявити зв'язок релігійних норм із системою соціально-правового регулювання суспільних відносин; дослідити внутрішню будову релігійно-правової системи тощо²⁴.

Принцип усебічності дослідження передбачає пізнання якомога більшої кількості властивостей релігійних норм, їх зв'язків. Усебічність дослідження релігійних норм досягається шляхом виявлення їх сутності та зв'язків з іншими правовими явищами; вивченням існуючих поглядів щодо аналізу релігійних норм як правової категорії; застосуванням усієї сукупності методів з метою отримання різноаспектних характеристик релігійних норм.

Сучасна юридична наука визнається інтегративною, тому залучення дослідницьких засобів інших наук є необхідною умовою розвитку юриспруденції та виникає в тих випадках, коли мета дослідження не може бути досягнута власними методами. Наприклад, соціологія права виявляє наукові факти, що свідчать про дію релігійних норм як різновиду соціальних, у реальному житті, у регулюванні суспільних відносин, про здатність релігійних норм досягти мети, поставленої перед нормотворчим органом, про сукупність соціальних факторів, що сприяють або суперечать виконанню релігійними нормами своїх функцій.

Вивчаючи релігійні норми в аспекті їх сутнісних характеристик, слід звернути увагу на те, що вибір методів визначається умовами здійснення наукових досліджень, із урахуванням характеру дослідження, можливостей і потреб використання кожного методу. Тому поряд з підходами та принципами пізнання важливе значення у дослідженні релігійних норм мають методи. Метод розглядають як органічно цілісну, складну систему прийомів, способів пізнання об'єкта та предмета науки, зміст яких становить набір правил, принципів, що орієнтують дослідника²⁵. Методи, за допомогою яких здійснюється відповідне пізнання, можуть бути диференційовані на дві групи – загальні (логічні) та спеціальні. До загальнонаукових методів відносять функціональний, структурний, сходження від абстрактного до конкретного. Спеціальними методами є методи, прийнятні для предмета дослідження будь-якої однієї науки²⁶.

На нашу думку, доречно розглянути характеристику основних методів і прийомів, використання яких при дослідженні релігійних норм є обов'язковим.

Функціональний метод передбачає дослідження релігійних норм через їх функції, а саме: окремої функції, низки функцій або системи функцій. Функціональний характер релігійних норм зумовлює методологічні засади їх дослідження, які зводяться до необхідності вивчення дієвості та ефективності релігійних норм у системі соціально-правового регулювання суспільних відносин. Використання функціонального методу допомагає виявленню ролі, місця і значення релігійних норм у системі соціально-правового регулювання суспільних відносин та правовій системі загалом.

У системі конкретних методів дослідження релігійних норм зростає значення порівняльного методу, що зумовлено бажанням урахувати наявний світовий досвід щодо функціонування релігійних норм у правовій системі, аналізу концепцій праворозуміння; вийти за межі догматичної дискусії в межах національного права й запропонувати нові методологічні підходи з урахуванням вітчизняного досвіду²⁷. Перш ніж пізнати найважливіше, сутнісне, необхідне, зміст поняття релігійних норм та їх закономірностей розвитку, попередньо слід виявити, що для релігійних норм є загальним і сталим; порівняти найістотніші, найважливіші сторони, аспекти релігійних норм як правових категорій та явищ; з'ясувати загальні та специфічні закономірності розвитку релігійних норм у минулих та сучасних правових системах, закономірностей функціонування і розвитку релігійних норм як соціального явища. Виявлення та аналіз позитивного досвіду на предмет його

запозичення, розроблення відповідних рекомендацій досягається саме за допомогою порівняльно-правового методу.

Категоріальні властивості релігійних норм зумовлюють необхідність використання системного методу дослідження. Системність релігійних норм полягає в їх природі та характеристиці як правових феноменів, що існують і функціонують не окремо, не ізольовано один від одного, а в тісному взаємозв'язку та взаємодії. Системний метод має важливе значення для дослідження релігійних норм як системи, адже передбачає упорядковану, цілісну, логічно побудовану сукупність релігійних норм²⁸. Системний метод дозволить сформулювати низку висновків та положень, які внесуть певну новизну про розуміння релігійних норм, допоможе визначити їх місце і значення в національних правових системах, у механізмі соціально-правового регулювання суспільних відносин тощо. За допомогою системного методу увага акцентується не тільки на виявленні особливостей і визначенні поняття релігійних норм, а й на їх взаємозв'язку з іншими явищами, інститутами, процесами; різнобічному пізнанні змісту, мети, структури, ролі та призначення релігійних норм²⁹.

Системно-структурний метод інтегрує системний аналіз та структурний функціоналізм і становить два аспекти системного підходу до аналізу функціонування і розвитку релігійних норм. Системність аналізу полягає в тому, що центром дослідження є релігійні норми як окремих елементів правової системи та системи соціально-правового регулювання суспільних відносин. Такий підхід, з одного боку, дозволяє розглядати релігійні норми структурними елементами правової системи, а з іншого – релігійні норми у сукупності утворюють власну релігійно-нормативну систему. Системний метод визначає два аспекти релігійних норм: статичний – структуру релігійних норм; динамічний – функціональність релігійних норм, їх упорядкованість та взаємодію.

Застосування методів дослідження передбачає використання певних прийомів, зокрема: аналіз, синтез, індукція, дедукція тощо³⁰. Наприклад, аналіз, або метод розгортання, дає змогу розкласти систему релігійних норм на елементи, кожен з яких сам по собі може бути досліджений окремо. При цьому залишаються поза увагою зв'язки й відносини з іншими об'єктами та процесами, які можуть змінити не тільки форму, а і якість системи релігійних норм. Аналіз кожного елемента системи ще не дає змоги пізнати її в цілому. Ця мета досягається в результаті синтезу, тобто конкретизації загального, виводячи з абстракції характерні конкретні вияви системи релігійних норм, завдяки чому вона стає цілісною у своїй багатоманітності, з усіма зв'язками, відносинами та взаємодіями. Використання методу індукції – переходу від одиничного до загального – дозволяє знання, отримані в процесі вивчення релігійних норм, перенести на всю систему релігійних норм. Перехід від абстрактного до конкретного в дослідженні релігійних норм дозволяє показати їх об'єктивно, у всій повноті та єдності багатоманітного.

Отже, методологія дослідження релігійних норм містить знання про те: 1) які підходи, принципи, методи і прийоми слід використовувати в пізнанні релігійних норм; 2) за допомогою яких підходів, принципів, методів і прийомів пізнання слід проводити дослідження релігійних норм; 3) який зміст конкретних підходів, принципів, методів та прийомів використовується для пізнання релігійних норм та закономірностей їх розвитку; 4) яким чином методи взаємопов'язані у процесі пізнання, руху до отримання нових знань про релігійні норми. Зазначимо, що,

наприклад, використання принципів дослідження релігійних норм дає змогу вважати їх невід'ємною складовою методології дослідження релігійних норм; визначити особливе та фундаментальне значення релігійних норм у процесі розвитку науки теорії держави і права. Крім того, сучасній юридичній науці притаманна наявність не окремо взятого підходу дослідження релігійних норм, а їхніх систем. Лише плюралізм наукових методологічних підходів дає змогу всебічно підійти до дослідження релігійних норм, їх різних вимірів.

1. *Гаврилов О. А.* Проблемы методологии социально-правовых исследований: Автореф. дис. ... д. юрид. наук. – М., 1981. – С. 3-5; *Гиргинов Г.* Методология как раздел гносеологии // *Вопр. философии.* – 1973. – № 8. – С. 127; *Яновская С. А.* Методологические проблемы науки. – М.: Знание, 1972. – 202 с. 2. *Керимов Д.А.* Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). – М.: Аванта+, 2001. – С. 48-56. 3. *Методологічні проблеми правової науки: матеріали міжнародної наукової конференції.* (Харків, 11-13 жовтня 2003 р.). – Х.: Одиссей, 2003. – С. 240-243. 4. *Пархоменко Н. М.* Договір у системі форм права України. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2000. – С. 10-13. 5. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права та держави / Навч. посіб. – [5-е вид., зі змінами]. – К.: Атіка, 2001. – С. 170-171. 6. *Селіванов В. М.* Наступність у процесі розроблення Концепції розвитку вітчизняної юридичної науки // *Вісник Академії правових наук України.* – 2001. – № 3. – С. 37. 7. *Алексеев С. С.* Восхождение к праву. Поиски и решения. – М.: НОРМА, 2001. – С. 287-288. 8. *Алексеев С. С.* Право: Азбука – Теория – Философия. Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 31-34; *Зорькин В. Д.* Позитивистская теория права в России. – М.: Наука, 1978. – С. 91. 9. *Селіванов В.М., Святоцький О.Д.* Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – С. 421. 10. *Берман Геральд Дж.* Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. Д. Шабельников. – 2-е изд. – М.: МГУ, 1998. – С. 533. 11. *Скакун О. Ф.* Теория государства и права (энциклопедический курс): Учебник. – Харьков: Эспада, 2005. – С. 235. 12. *Берман Геральд Дж.* Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. Д. Шабельников. – 2-е изд. – М.: МГУ, 1998. – С. 57-58. 13. *Черданцев А. Ф.* Теория государства и права: Учебник. – М.: ИНФРА*М-НОРМА, 2001. – С. 204. 14. *Пархоменко Н.М.* Методологічні підходи до дослідження джерел прав // *Правова держава.* – 2005. – Випуск 16. – С. 120. 15. *Керимов Д.А.* Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). – М.: Аванта+, 2001. – С. 146. 16. *Поляков А. В.* Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. – СПб.: Издательский дом С.-Петербургского ин-та, 2004. – С. 210-270. 17. *Методологічні проблеми правової науки: матеріали міжнародної наукової конференції.* (Харків, 11–13 жовтня 2003 р.). – Х.: Одиссей, 2003. – С. 75-78. 18. *Пархоменко Н.М.* Методологічні підходи до дослідження джерел прав // *Правова держава.* – 2005. – Випуск 16. – С. 123. 19. *Поляков А. В.* Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. – СПб.: Издательский дом С.-Петербургского ин-та, 2004. – С. 324-385. 20. *Коришунов А., Шаповалов В.* Творчество и его отражение в историческом познании. – М.: Наука, 1984. – С. 66. 21. *Оборотов Ю.Н.* Философия права і методологія юриспруденції // *Проблеми філософії права: У 2 т. / відп. ред. Ю. Н. Оборотов.* – О.: Юрид. лит., 2003. – Т. 1. – 2003. – С. 42. 22. *Волошин Ю. О.* Принцип // *Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Шемшученко Ю. С. (голова) та ін..* – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5: П–С. – 2003. – С. 110-111. 23. *Пархоменко Н.М.* Джерела права: проблеми теорії та методології. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – С. 16-17. 24. *Керимов Д.А.* Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). – М.: Аванта+, 2001. – С. 73-76. 25. *Сырых В. М.* Логические основания общей теории права: В 2 т. – Т. 1: Элементный состав. – 2-е изд., стер. – С. 359-365. 26. *Рабінович П. М.* Методология юридичної науки

// Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Шемшученко Ю. С. (голова) та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 3: К – М. – 2001. – С. 618-619. **27.** *Пархоменко Н.М.* Джерела права: проблеми теорії та методології. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – С. 25-26. **28.** *Марченко М. Н.* Істочники права : Учеб. посobie. – М. : ТК Велби, 2005. – С. 96-97. **29.** *Гранат Н. Л.* Істочники права // Юрист. – 1998. – № 9 – С.6. **30.** *Методологічні проблеми правової науки: Матеріали міжнародної наукової конференції (Харків, 11–13 жовтня 2003 р.).* – Х. : Одіссей, 2003. – С. 77.